

GÖLGEDE KALMIŞ BİR OSMANLI DEVLET ADAMI

ŞEYH'ÜL-VÜZERÂ NAMIK PAŞA

SELÇUK AKŞİN SOMEL

19.yüzyıl Osmanlı modernleşmesinin askerî ve taşraya ilişkin yönleri Namık Paşa olmaksızın gereğiyle anlaşılabilir. Önemli bir ıslahatçıydı, ancak III.Selim ve II.Mahmud devirlerinde yetişmiş olmasından ötürü, eşitlikçiliğe ve laikleşmeye meyyal Osmanlıcılık siyasetine yabancı kalmış, hatta devletin İslami kimliği açısından tehlikeli görmüştür. Böyle olduğu içindir ki Müslümanların "millet-i hakime" sıfatıyla siyaseten egemen olduğu ve yetkileri geniş bir padişah tarafından yönetilen imparatorluk anlayışına sonuna dek bağlı kalmıştır.

Namık Paşa'nın mütercim-kâtip olarak ise başladığı yıllarda, yirmili yaşlardayken yapılmış bir resmi.

Bu resmi Bülent Turgay dergiye ulaştırmıştır. Resim hakkındaki bilgiyi Mukadder Pamir vermiştir.

Meslekten tarihçi olmayan, ortalama bir kültür birikimine sahip insanlara "on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı devlet adamları" dediğimizde birçoğunun aklına Mustafa Reşit Paşa, Âli Paşa, Fuad Paşa, Midhat Paşa ve hatta belki Cevdet Paşa isimleri gelecektir. Biraz daha genişletecek olursak, zamanın muhalif aydınlarından Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi gibi isimlerin de kamunun bilgisine mal olmuş kişiler olarak toplumsal bellekte yer ettiğini söyleyebiliriz. Buna karşın, yukarıda sayılan adlarla aynı dönemleri paylaşmış, Osmanlı modernleşmesine azımsanmayacak katkılarda bulunmuş Sadık Rifat Paşa, Abdülkerim Nadir Paşa, Abdurrahman Nâfiz Paşa, Şekip Efendi gibi komutan ve devlet adamları profesyonel tarihçiler tarafından bilinmekle beraber kamunun bilgisine mal olmamışlardır. Aynı kategoriye Namık Paşa da dahil edilebilir.

Dikkat çekici olan husus şudur ki Namık Paşa yukarıda adlarını saydığımız popüler bilginin parçası olan ünlü devlet adamlarıyla aynı kuşağa mensup ve en az onlar kadar iyi eğitim almış olmasına, imparatorluğun siyasi ve askeri geleceği açısından

son derece hayati diplomatik ve askeri girişim ve operasyonlarda başat rol oynamasına ve II. Mahmud, Abdülmecid, Abdülaziz, Abdülhamid gibi padişahlar tarafından yakinen tanınmış ve hatta takdir edilmiş olmasına karşın hiçbir surette siyasetin merkezinde yer almamıştır. Bunun nedenlerini aşağıda tartışacağız. An-

1987'de Ahmet Nuri Sinaplı, Namık Paşa hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivi kaynaklarından da yararlanarak bir biyografi denemesi yapmıştır.² Büyük bir emek harcanarak yazıldığı anlaşılan bu çalışma, içerisinde yararlı bilgiler ve arşiv verileri bulunmasına karşın, yazarın amatörliğünden dolayıdır ki tematik açıdan son

setindeki katkılarını vurgulamıştı.⁵ Tobias Heinzelmann nizami bir ordunun kurulması sürecinde Suriye'de ve Irak'ta zorunlu askerlik esasının getirilmesinde Namık Paşa'nın çaba ve başarısını ortaya koymuştur.⁶ On dokuzuncu yüzyıl Irak bölgesi hakkında çalışan Christoph Herzog ve Ebubekir Ceylan, Namık Paşa'nın

Henüz mülkiye bürokrasisi kurulmadığı dönemde, babası Halil Râmiz Eşendi kalem mensubininin olup hâcegân-ı Divân-ı Hümâyûn rütbesindeydi. Türkgeldi'ye göre, doğduğu zamanki adı Mehmed Emin idi. Ancak bürokrasiye 14 yaşında, muhtemelen babasının da desteği ile girmesiyle "süsleyen", "tezyin eden", "güzel yazan" anlamlarına karşılık gelen "Nâmık" mahlasını almıştır.

cak Namık Paşa'nın siyasette atılan olmayışı ve örneğin -çok mümkün olmasına karşın- sadrazamlığa getirilmemesi daha sonraları tarihçilerin bu şahıs üzerinde pek durmamalarıyla neticelenmiştir.

Namık Paşa'nın yakın zamanlara değin akademik bir ilgi odağına dönüşmemesinde diğer bir etken olarak, daha derin ve ideolojik sayılabilecek bir neden üzerinde durmak gerekir. Cumhuriyetin kurulmasından 1980'lere değin Osmanlı tarihine bakışta kişiler ve olgular adeta Manici tarzda yorumlanarak ya "ilerici", "modernleşmeci", "meşrutiyetçi" bir siyasi çizgi ya da ona mutlak karşıt bir "gerici", "gelenekçi", "mutlakiyetçi" şablonuna sokularak yorumlanmaktaydı. Namık Paşa ise bu tarz şablonlara pek de uydurulacak bir karakter değildir; siyasi hissiyatında Tanzimat reformcusu öğelerle beraber muhafazakâr saltanatçı unsurlar bir arada barınabilmiştir. Bu ise modernleşmeci-cumhuriyetçi paradigmaya bağlı tarihçilerin gözünde, araştırmak açısından Namık Paşa'yı pek de "çekici" kılmamıştır.

Bu nedenlerden dolayı Namık Paşa'yı akademik açıdan ele alan makaleler sınırlı sayıda kalmıştır. Bunlardan başlıcalarının Şinasi Altundağ, Enver Ziya Karal ve Şehabeddin Akalın tarafından kaleme alındığını görüyoruz.¹

derece dağınık bir halde olup çok sayıda maddi hatalarla maluldür. Ancak, tüm eksiklik ve hatalarına karşın bu çalışma halen Namık Paşa'ya ilişkin en kapsamlı eser konumundadır; şu anda okuduğunuz bu yazıdaki bazı bilgiler Sinaplı'nın eserine dayanmaktadır. Namık Paşa'yı bizzat tanıyan Cevdet Paşa *Târîh-i Cevdet*'inin 12. cildinde, Hicri 1301'de (1883/1884), o esnada halen Yıldız Sarayı'nda Nafia Komisyonu başkanlığı yapmakta olan Namık Paşa'nın vermiş olduğu özgeçmiş belgesine dayanarak tanıtıcı biyografik bilgiler vermiştir.³ Son devir Osmanlı bürokratlarından Ali Fuad Türkgeldi'nin kaleme aldığı *Mârûf Simâlar* elyazmalarında (Türk Tarih Kurumu Arşivi) kendi aile ve meslek çevresinden duyduklarına dayanarak Namık Paşa hakkında 1920'li yıllarda kaleme almış olduğu gözlemler ve anekdotlar bu paşanın kişisel hususiyetlerini öğrenmemiz bakımından önemlidir.⁴

Son yıllarda Osmanlı tarihçiliğinde yeni ve taze araştırmaların ortaya çıkmasıyla birlikte Namık Paşa'nın diplomat, komutan ve idareci olarak hizmetlerinin önemi akademik camiada giderek daha fazla anlaşılmaya başlanmıştır. Daha 1968'de Moshe Ma'oz Tanzimat reformlarının Suriye'deki uygulandığını ele alırken, Arabistan ordusu komutanı sıfatıyla Namık Paşa'nın bölgeyi ıslah siya-

Bağdat ve çevresinde nizami bir idare ve mali düzen kurma sürecinde karşılaştığı büyük zorlukları gözler önüne sermişlerdir.⁷ Candan Badem, Kırım Savaşı'na dair yaptığı araştırmada savaşın hemen başlangıcında Namık Paşa'nın Babiâli tarafından mali yardım temini amacıyla özel bir misyonla İngiltere'ye gönderilişini ve müzakere sürecini derinlemesine ele almıştır.⁸ Namık Paşa hakkında kısa da olsa derli toplu biyografik bilgileri Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i*

Namık Paşa'nın müşir olduğu zamana ait bir tasvir.

Bu tasvir 1950'li yıllarda çıkan *Harpokulu* mecmuasının kapağından alınmıştır. Fotoğraf hakkındaki bilgiyi Mukadder Pamir vermiştir.

Osmani'sinde, veya daha kapsamlı ve akademik açıdan güvenilir olarak Abdullah Saydam'ın *TDV İslâm Ansiklopedisi*'ndeki maddesinde bulabiliriz,⁹ ki okuduğunuz bu yazıdaki çoğu bilgiyi Saydam'a dayanarak yazmış bulunuyorum.

Bundan sonra Namık Paşa'nın yaşantısındaki belli başlı dönüm noktalarına değinecek ve son olarak Namık Paşa'yı kuşağının diğer mensuplarından ayıran niteliklerini ve dikkat çekici özelliklerini tartışacağım.

dan bilgi sahibi olmaya başladığını düşünebiliriz. Tasavvur edilmelidir ki o sıralarda herhangi bir modern Batı Avrupa dilini bilen Müslüman neredeyse yok denecek kadar azdı. Dolayısıyla geliştirdiği Fransızcası Namık Efendi için büyük bir avantaj oldu ve kalemde hızla yükselmeye başladı. Namık Efendi ilk kez kendisini 1826 yılında, Osmanlı-Rus Akkerman müzakereleri sırasında yaptığı tercümanlık dolayısıyla gösterdi; Sadrazam Benderli Selim Mehmed Paşa, Namık Efendi'ye hiz-

hastane (cerrahhane) açtığı ve alay sandığında biriktirdiği meblağla Beykoz deri işletmesini (debağhane) genişlettiği nakledilmektedir.¹⁵ 1832 yılına geldiğimizde miriliva (tuğgeneral), yani paşa rütbesine erişmişti.¹⁶

1830-1833 sıraları Osmanlı İmparatorluğu için çok gaili yıllardı. Bir taraftan Fransa tarafından desteklenen Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa ordularıyla İç Anadolu'ya girmişti, öte yandan yine Fransa Cezayir'i işgale başlamıştı. Padi-

Sadrazam Âli Paşa'nın 1871'de vefat etmesi üzerine Sultan Abdülaziz, Mahmud Nedim Paşa'yı yeni sadrazam olarak atadı. Tanzimat reformculuğuna bir tepki devri olan bu yeni hükümet döneminde Namık Paşa Şûra-yı Devlet başkanlığına atandı. Başkanlığa atanır atanmaz şurâ üyelerinin namaz vakti geldiğinde çalışmamalarını ve toplu namaz kılmalarını zorunlu kıldı.

YAŞAMÖYKÜSÜ

Mehmed Namık 1804 yılında İstanbul'da doğdu. Ataları Konya'dan İstanbul'a göç etmişti. Babası Halil Râmiz Efendi kalem mensubininin olup hâcegân-ı Divân-ı Hümâyûn rütbesindeydi. Bu da babasının henüz mülkiye bürokrasisi kurulmadığı dönemde oldukça üst rütbede olduğunu göstermekte. Türkgeldi'ye göre doğduğu zamanki adı Mehmed Emin idi.¹⁰ Ancak bürokrasiye 14 yaşında, yani 1818 yılında, muhtemelen babasının da desteği ile girmesiyle "süsleyen", "tezyin eden", "güzel yazan" anlamlarına karşılık gelen "Nâmık" mahlasını almıştır. Kaleme girmeden önce özel eğitimle Arapça ve Farsça dersleri gördüğü, biyografilerde yazılıdır.¹¹

1821 tarihi kritiktir. Zira Yunan bağımsızlık isyanının başlaması üzerine Rum tercümanlara güvenemeyen Babîâli, güvenilir Müslüman tercüman yetiştirmek üzere Tercüme Odası'nı kurdu.¹² Bu sırada 17 yaşlarında olan Namık Efendi Tercüme Odası'na girdi. Bu sayede hem Fransızca öğrenmeye, hem de zamanla Batı kültür dünyası hakkında doğru-

metindeki başarısından ötürü hilat giydirdi.¹³

Aynı sıralarda Yeniçeri Ocağı ilga edilmişti. II. Mahmud'un emriyle kurulan Muallem Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye askeri birliklerinin düzenlenmesi sürecinde Namık Efendi belirli Fransızca askeri yönergeleri ve askeri eserleri Osmanlıcaya çevirdi. Bu arada Osmanlıca yeni askeri terimlerin oluşturulmasına katkı sağladı. Yeni bir ordunun kurulmasında gösterdiği bu çabalar padişah tarafından dikkate alınarak kalem silkinden askeriye silkine geçirildi (1827); Namık Efendi, Namık Bey oldu.¹⁴

Bundan sonra Namık Bey'i, 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması sonrasında askeri ataşe olarak Petersburg'a giderken görmekteyiz (1829). Misyununun amacı Rusya'nın devlet düzeni ve ordusu hakkında bilgi toplamaktı. İstanbul'a dönüşünde miralay (albay) rütbesine yükseltildi. 1830 sıralarında Üçüncü Hassa Alayı'nı Batılı usulde tertip ettiği için II. Mahmud'un övgüsüne mazhar oldu. Söz konusu alayı tanzim ederken Namık Bey'in bir askeri

şah her iki sorunda da İngiltere'nin desteğini sağlamak üzere Namık Paşa'yı Londra'ya elçi atadı. Namık Paşa Aralık 1832-Mart 1833 arasında Londra'da temaslarda bulunmakla beraber İngiltere'den askeri destek almayı başaramadı. Mısır ordusunun Kütahya'ya yaklaşması karşısında II. Mahmud askeri destek için son çare olarak Rusya'ya yönelince, tam bu sırada İstanbul'a dönmekte olan Namık Paşa'ya Petersburg'a gidip Çar I. Nikola ile görüşmek görevi verildi. Mart 1833 sıralarında Rus çarıyla görüşen Namık Paşa Mısır'a karşı destek teminatı aldıktan sonra İstanbul'a döndü.¹⁷ Görüldüğü üzere, Namık Paşa'nın Londra ve Petersburg misyonu imparatorluğun geleceği ile yakından ilgili görevlendirmelerdi.

İstanbul'a döndükten sonra askeri hizmetlerle uğraşan Namık Paşa, 1834 yılında Mekteb-i Harbiye'nin kurulup örgütlenmesinde başat bir rol üstlendi. Aynı yılın ekim-kasım aylarında yeniden Londra elçiliğine atandığını görmekteyiz. Konu Cezayir olup, amaç İngiltere'nin Fransa üzerinde baskı kurmasını sağlamak. Ancak bu görevde istediği hedefe ulaşamayarak 1835'te imparatorluğa

avdet etti. İstanbul'a dönüşünde o zamanın deniz kuvvetleri komutanı olan Kapûdân-ı Deryâ Tahir Paşa'nın donanmayla Akdeniz'e açılması dolayısıyla bu paşanın isteği üzerine Namık Paşa Kapûdân-ı Deryâ makamına vekâlet (Kapûdân-ı Deryâ Kaim-makamlığı) etti. Bu tayin üzerine Namık Paşa ferik (tümgeneral) rütbesine terfi etti.¹⁸

1836'da, henüz doğrudan merkezi kontrol altına alınan Trablusgarb'da asayiş ve nizamın sağlanması için başlatılan askeri operasyonda Namık Paşa önemli roller üstlendi. Trablusgarb'daki bu görev Namık Paşa'nın ilk Arap toprakları tecrübesini oluşturdu. 15 ay bölgede kaldıktan sonra, 1837'de İstanbul'a döndü. Başkente dönüşten sonraki bir devrede Namık Paşa'nın Şabaniye tarikatından Kuşadalı Hilmi Efendi'yi mürşit kabul ederek tarikat ehli olduğunu görüyoruz.¹⁹

1837'de kısa bir süre için Aydın vilayetinde vali vekilliğinde bulunduktan sonra başkentte yeniden diplomasiye döndü. Temmuz-Ağustos 1838 sıralarında İngiltere ile Baltalimanı ticaret antlaşması müzakerelerine dahil oldu. Bazı ticaret sektörlerinde "yed-i vâhid" olarak bilinen devlet tekellerinin kaldırılmaması konusunda direnç gösterdiyse de başarılı olmadı ve Osmanlı iç pazarlarını İngiliz ticaretine açan antlaşma imzalandı.²⁰ Namık Paşa aynı sıralarda kurulmakta olan karantina teşkilatı dolayısıyla ihdas edilmiş olan Karantina Meclisi üyeliğine getirilmişti. Ancak meclis üyelerinden Esad Efendi ile anlaşmazlıkları dolayısıyla meclis çalışamaz hale geldiğinden Ağustos 1838'de Namık Paşa meclis üyeliğinden alındı.²¹

Bir ihtimalle Baltalimanı müzakerelerindeki direnci ve Karantina Meclisi'nde çıkan problemler dolayısıyla ki Namık Paşa'yı Ağustos 1838 ile Şubat 1840 arasında herhangi bir resmi vazifede göremiyoruz. Daha da ileri giderek şunu söyleyebiliriz ki, bundan sonra Namık Paşa'yı diplomasi ve siyasette kilit görevlerde, 1853, 1871, 1876 ve

1878 yılları hariç, neredeyse hiç görmüyoruz. Yaptığı görevlerin büyük bir kısmı imparatorluğun ücra ve belalı bölgelerinde geçiyor. Kırım Savaşı'na değin Osmanlı iç siyasetinde İngiliz diplomasisinin baskın denilecek ölçülerde etkin olduğu göz önünde tutularak, Namık Paşa'nın Baltalimanı gibi önemli bir müzakerede İngiliz çıkarlarına ters tutumlar takınması dolayısıyla İngiltere'nin Namık Paşa'yı İstanbul'da görmek istememiş olması bir olasılık olarak düşünülebilir.

1840'ta Namık Paşa Balkanlar'daki ilk görevine atandı. Önce Selanik umum zaptiye komutanlığına getirildi, Temmuz 1840'ta ise Tırhala umum zaptiye komutanlığı görevini üstlendi. Bu görevde 1843'e değin kaldı.²² Tam bu esnada Kerbelâ'da çıkan huzursuzluklar dolayısıyla hadiseyi tahkik amacıyla ilk defa Irak'a gitti. Irak'taki soruşturmadan döndüğü sırada imparatorluk çapında kapsamlı bir ordu reformu sürecine girilmekteydi ve bölge orduları kuruluyordu. Namık Paşa Edirne'de bulunan Üçüncü Ordu kurmay başkanlığına atandı. Redif birliklerinin nizamiye birliklerine dönüşmesine önyak olarak ordu merkezini Edirne'den Manastır'a nakletti.²³ Söz konusu reformun problemsiz yapılabilmesi üzerine 1843 yılının aralık ayında Namık Paşa'ya vezirlik ve müşirlik (mareşallik) rütbesi verilerek Suriye bölgesini kapsayan Arabistan Ordusu kumandanlığına getirildi. Kendi-

sine çok geniş yetkiler tanınmasına karşın, Mısır işgalinden henüz çıkmış olan Suriye, Lübnan ve Filistin havalisindeki asayiş bozukluğunun üstesinden gelinmesi, düzenli asker alımının sağlanması ve bölgedeki başlıca bedevi aşiretlerinin iskân edilmesi sorunlarıyla 1849 yılına değin uğraştı. Gösterdiği başarı üzerine görev alanı Hicaz ve Irak'a genişletildi. Bütün bu görevlere ayrıca Bağdat valiliği eklendi (1851). Ancak 1852'de merkeze alındı. Kısa bir süre Topخانه müşirliği görevine getirildi.²⁴

1853'e geldiğimizde kendisini ilk kez bir bakanlık görevinde, Ticaret Nazırı olarak görmekteyiz. 1853 aynı zamanda kutsal yerler meselesinin bir uluslararası krize dönüştüğü ve Osmanlı Rus gerginliğinin daha sonra Kırım Savaşı'na neden olduğu bir yıldır. Bu sıralarda Rusya ile bir savaş için hazinesinde kaynak bulunmayan Babıâli, Namık Paşa'yı borç bulmak amacıyla Fransa ve İngiltere'ye gönderdi. Candan Badem'in elinizdeki dergide bulunan makalesinde de okuyacağınız üzere, Namık Paşa ancak faiz koşulları uygun olursa borç almaya hazır bir devlet adamıydı; istediği koşullar gerçekleşmeyince borç müzakerelerine devam etmedi, İstanbul'a geri döndü.²⁵

Namık Paşa 1855 sonrasında Hüdavendigâr ve Kastamonu valiliklerinde bulundu. 1857'de Cidde ve Habeş valiliğine atandı. 1858 yazında ise Cidde olayları patlak verdi. Hi-

Erken Tanzimat döneminin önde gelen isimlerinden Sadık Rifat Paşa ve Mustafa Reşid Paşa'nın, Namık Paşa'ya göre sultandan daha bağımsız, daha Batı'ya açık bir çizgiyi tercih ettikleri söylenebilir.

Sultan Abdülmecid, Necdet Sakaoglu-Nuri Akbayar

cazlı Araplar, Hicazlı olmayan başka Müslümanlar ve Hıristiyan tüccarlar arasında artan ticari rekabet ortamı ve 1856 Islahat Fermanı'nın Müslümanlar arasında oluşturduğu moral bozukluğu bölgedeki toplumsal tansiyonu yükseltmişti. Cidde limanındaki bir geminin bandırası meselesinden kaynaklanan anlaşmazlık kanlı bir toplumsal hadiseye ve bir Hıristiyan katliamına dönüştü; İngiliz ve Fransız konsolosları ve ailelerinin öldürülmesi olaya uluslararası bir boyut kattı. Bu sırada hac farızasını ifa için Mekke'de bulunan Namık Paşa bir olasılıkla hadiseye biraz geç müdahale etmiş olabilir. Sonuç olarak İngiliz donanması Cidde'yi bombardımana tuttu ve gerek İngiltere ve gerekse Fransa hadisenin bu boyutlara varmasından Namık Paşa'yı sorumlu gördüler.²⁶

1859-60 Lübnan iç savaşı patlak verdiğinde ve olaylar 1860'ta Şam kentine sıçrayarak yeni bir Hıristiyan katliamına neden olduğunda Osmanlı Devleti hadiseleri bastırmak ve gereken adaleti sağlamak için önce Namık Paşa'yı olağanüstü yetkilerle bölgeye atamak istedi. Ne var ki İngiltere ve Fransa iki sene önceki Cidde hadiselerinden Namık Paşa'yı sorumlu tutmalarından ötürü bu öneriye şiddetle karşı çıktılar. Ayrıca Namık Paşa olaylar esnasında sorumlu konumda bulunan Şam Valisi Ahmed Paşa'nın idam edilmesi konusundaki Fransız talebini, gerekli soruşturma ve mahkeme süreci olmaksızın bu tür bir talebin gayri meşru olduğu gerekçesiyle reddetmişti. Bunun üzerine bölgeye Namık Paşa yerine muhtemelen diplomatik açıdan daha esnek tavırlı Fuad Paşa gitti.²⁷

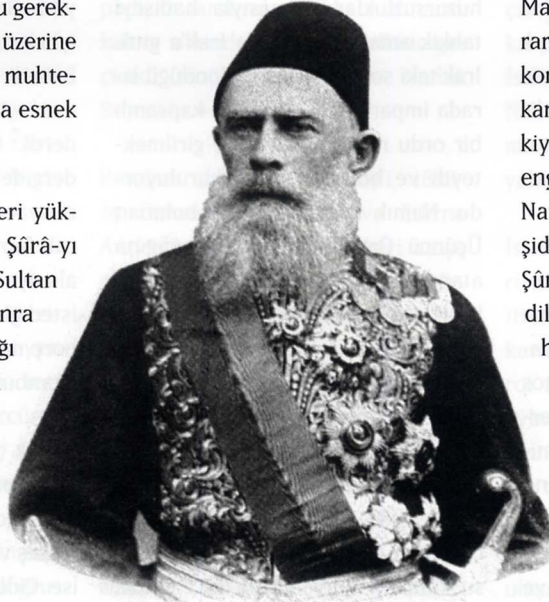
1860'ta Namık Paşa, bir askeri yüksek mahkeme olan Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî başkanlığına atandı. Sultan Abdülmecid'in vefatından sonra tahta çıkan Abdülaziz'in yaptığı ilk işlerden biri Namık Paşa'yı Seraskerlik'e, yani günümüz Milli Savunma Bakanlığı ile Genelkurmay Başkanlığı yetkilerini tek elde toplayan makama getirmek oldu (Haziran 1861). Bu

son derece güçlü ve siyasi açıdan kritik makama yapılan tayin, Kırım Savaşı ile birlikte yükselen Âli ve Fuad paşalar gibi yeni kuşak Tanzimatçı devlet adamlarına oldukça mesafeli duran yeni padişahın Namık Paşa'ya ne denli güvendiğinin bir belirtisiydi. Ancak Namık Paşa bu görevde sadece üç ay kalabildi; Abdülaziz'in ordu da yaptığı keyfi ve başıboş atamalara Namık Paşa'nın muhalefeti padişahı kızdırmıştı.²⁸ Adeta sürgün edilircesine yeniden Bağdat valiliğine atandığını görüyoruz (Eylül 1861).

1861-1868 zaman aralığında, Irak ve Hicaz Ordusu (6. Ordu) müşirliği de uhdesinde olmak üzere Bağdat'ta valilik yapan Namık Paşa, bu esnada yine güvenlik ve asayiş sorunlarıyla cebelleşti. Bu meyanda kapsamlı bayındırlık işlerine girişti; Basra tersanesinin modernizasyonu, yollar ve köprülerin inşası, askeri kışlalar, mektepler ve hükümet binalarının yapımına dört elle sarıldı. Öte yandan tarımsal arazilerin genişletilmesi ve aşiret iskânı konusunda elinden geleni yaptı. Sonuç olarak bölgenin vergi gelirinin artmasını sağladı. 1868'e gelindiğinde yaklaşık 80.000 kîse akçe raddesine ulaşan gelir fazlasını bölgenin bayındırlığına sarf etmeyi planlıyordu; ne var ki aniden merkeze alınarak ikinci kez Seraskerliğe atanması üzerine söz konusu meblağın yolsuzca heba edilmesi olasılığına karşı paraları beraberinde İstanbul'a getirerek bu meblağı

günümüz İstanbul Üniversitesi Rektörlük ve İktisat Fakültesi binaları olan Bab-ı Seraskerî kompleksinin inşasında kullandı²⁹

Namık Paşa bir seneden az bir süre Seraskerlik yaptı. 1869'da vazifeden nasıl ayrıldığını bilmiyoruz, ancak ayrıldıktan sonra 1871'e değin herhangi bir resmi görevde bulunmadı.³⁰ Sadrazam Âli Paşa'nın 1871'de vefat etmesi üzerine Sultan Abdülaziz, Mahmud Nedim Paşa'yı yeni sadrazam olarak atadı. Tanzimat reformculuğuna bir tepki devri olan bu yeni hükümet döneminde Namık Paşa Şûra-yı Devlet başkanlığına atandı. Başkanlığa atanır atanmaz şûra üyelerinin namaz vakti geldiğinde çalışmalarını ve toplu namaz kılmalarını zorunlu kıldı.³¹ Mahmud Nedim Paşa sadarettten azledilip Midhat Paşa sadrazam olunca, Namık Paşa Şûra-yı Devlet başkanlığından uzaklaştırıldı (1872). Ancak üç ay sonra Midhat Paşa görevden alınarak Mütercim Rüşdü Paşa sadrazamlığa atandığında yeni sadrazam gençlik dostu Namık Paşa'yı Bahriye Nezareti'ne tayin etti. Ne var ki Namık Paşa'nın bu nazırlığı sadece üç ay sürdü. 1873-1875 devresinde onu bir resmi görevde göremiyoruz. Mahmud Nedim Paşa yeniden sadrazam olunca Namık Paşa önce tekrar Bahriye Nazırı (1875), iki ay sonra Serasker (1875) ve nihayet Şûra-yı Devlet başkanı (1876) oldu. Bu esnada devlet artık birikmiş dış borçlarının faizini ödemekte zorlanmaktaydı. Mahmud Nedim Paşa tenzil-i faiz kararını açıkladığında Namık Paşa söz konusu kararın İngiltere ve Fransa kamuoyunda yaratacağı korkunç etkiyi vurgulayarak söz konusu kararı engellemeye çalıştı. Sadrazam ile Namık Paşa arasında baş gösteren şiddetli tartışma Namık Paşa'nın Şûra-yı Devlet başkanlığından azledilmesiyle sonuçlandı. 30 Mayıs 1876 hükümet darbesiyle Sultan Abdülaziz tahttan indirilmeden önce Namık Paşa Sadrazam Mütercim Paşa'nın kabinesindeydi. Öyle görünüyor ki Namık Paşa darbenin aktif örgütleyicilerinden olmasa bile imparatorluğun içerisine düştüğü kaos

4. 1879-1882 arasında adliye nazırlığı yapan ünlü tarihçi Ahmed Cevdet Paşa, Namık Paşa'nın çağdaşı devlet adamlarındandı.

Sultan Abdülmecid, Necdet Sakaoğlu-Nuri Akbayar.

ortamında saltanat değişikliğini kaçınılmaz görüyordu. Zira Namık Paşa darbeden önceden haberdar olmasına karşın padişahı uyarmak için hiçbir şey yapmamıştır.³²

Abdülaziz hal edildikten sonra Namık Paşa hükümette çalışmaya devam etti. Kanun-i Esasi'nin hazırlanması

bir hışımla Yıldız Sarayı'na gelerek Namık Kemal ve Ziya Bey'e şiddetle çatmış, "Sultan Murad'ı içkiye dandırıp deli ettiğiniz gibi, bu efendimizi de baştan çıkarıp bir takım bid'atlara sevk ediyorsunuz. Meşrutiyet nedir? Meclis-i Mebusan ne demektir? Bir meclis yapıp, Yorgi'yi, Agop'u, Mişon'u oraya toplayıp, Beyt

ilk mütareke görüşmelerinin yapıldığı Kızanlık'a gönderilen heyette yer almış ve Edirne'de devam eden silah bırakılması görüşmelerinde Osmanlı heyetinin ikinci başkanlığında bulunmuştur. Rusya ile imzalanan Ayastefanos Barış Antlaşması diğer büyük devletlerin tepkisini çekince Almanya İmparatorluğu Şansölyesi Prens

Muallem Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye birliklerinin düzenlenmesi sürecinde Namık Efendi Fransızca askeri yönerge ve eserleri Osmanlıcaya çevirdi, Osmanlıca yeni askeri terimlerin oluşturulmasına katkı sağladı. Yeni bir ordunun kurulmasında gösterdiği bu çabalar padişah tarafından dikkate alınarak kalem silkinden askeriye silkinde geçirildi (1827); Namık Efendi, Namık Bey oldu.

Namık Paşa'nın hizmet ettiği üç padişah: II. Mahmud, Abdülaziz ve II. Abdülhamid.

II. Mahmud ve Abdülhamid'in resimleri: Sultan Abdülmecid, Necdet Sakaoglu-Nuri Akbayar; Abdülaziz'in resmi Vasilaki Kargopulo Bahattin Öztuncay'dan alınmıştır.

sürecinde bulunmakla birlikte sadece Müslümanların seçebileceği bir meclisten yana olduğunu ortaya koydu. Ne var ki Namık Paşa'nın görüşleri dikkate alınmadı. Yeni padişah V. Murad ruhi bunalımlar nedeniyle hükümdarlığını icra edemez olunca, 31 Ağustos 1876'da kardeşi Abdülhamid tahta çıkarıldı. Bu sırada Kanun-i Esasi çalışmaları Yıldız Sarayı'nda bulunan Namık Kemal ve Ziya Bey başkanlığında bir komisyon tarafından yürütülmekteydi. Hazırlanan Kanun-i Esasi layihasında tüm erkek Osmanlı tebaasına az çok siyasal haklar sağlayacak maddeler olduğunu işiten Namık Paşa büyük

ül-Mal-ı Müslim'in'i onlara murakabe ettirmek Şer'-i Şerif'e sığar mı?" diye bağırarak Osmanlılık siyasetine olan tepkisini dışa vurmuştur.³³

Birinci Meşrutiyet döneminde Meclis-i Âyan üyeliğine getirildiğini görmekteyiz. Şubat 1878'de meclis tatil edildikten sonra II. Abdülhamid Namık Paşa'yı, padişahların kişisel gelir ve giderlerini idare eden bir kurum olan Hazîne-i Hassa'nın nazırlığına atadı.³⁴ Söz konusu tayin son derece kuşkucu ve vesveseli bir kişilik olan Abdülhamid'in Namık Paşa'ya ne kadar güvendiğine dair önemli bir delildir.

1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nın neden olduğu yenilgi üzerine Ruslarla

Bismarck'ın davetiyle Berlin Kongresi toplanmıştı (Haziran-Temmuz 1878). Kongre öncesinde Kıbrıs'ın İngiltere'ye bırakılması gündeme geldiğinde Namık Paşa'nın da dahil olduğu bazı devlet adamları söz konusu politikaya karşı çıkmışlardır.³⁵

1878'den başlayarak Sultan Abdülhamid ile Namık Paşa arasında yakın bir ilişkinin geliştiğini görmekteyiz. Bu ilişki Namık Paşa'nın ömrünün son yıllarına değin sürecektir. Temmuz 1878'de Tophane Müşirliği'ne ve padişahın yaverliğine atanmak suretiyle Yıldız Sarayı bürokrasisinin bir parçası haline geldi. O sıralarda

36 yaşında bulunan Abdülhamid, kendisinden 38 yaş büyük olan Namık Paşa'ya büyük saygısından ötürü paşayı saltanat arabasında her zaman karşısında oturarak ona "baba" diye hitap etmekteydi.³⁶ Padişahın, hele hele Abdülhamid gibi bir kişiliğin pek de olağan sayamayacağımız bu tutumunda belki Abdülhamid'in, ataları arasında olumlu bir siyasi rol model olarak kabul ettiği dedesi II. Mahmud'u Namık Paşa'nın yakinen tanımış ve hizmet etmiş olmasının payı olabileceğini varsayabiliriz.

Namık Paşa ömrünün bu son safhasında elinden geldiği ölçüde Abdülhamid'e hizmet etmiştir. Padişah, Namık Paşa'nın 1830'lardan sürüp gelen uluslararası politika tecrübelerinden yararlanmak amacıyla geçmiş misyonlarını ayrıntılarıyla anlatan raporlar yazdırmıştır. Abdülhamid bazı siyasi kararlarda Namık Paşa'nın görüşlerini almaktaydı. Bunun bir örneğini, Abdülhamid'in Kasım 1882'de Sadrazam Küçük Said Paşa'yı azlederek yerine Ahmed Vefik Paşa'yı sadarete atadığı sırada görüyoruz. Cuma selamına saltanat arabasıyla giderken padişahın, kendisine refakat etmekte olan Namık Paşa'ya, Said Paşa'yı azlederek Vefik Paşa'yı sadarete tayin ettiğini söylemesi üzerine paşa, "kulunuz Saîd Paşa'ya taraftar değilim, ancak büyük pederinizin (II. Mahmud) ve pederinizin (Abdülmecid) nân ü nimetiyle perverde oldum; hakikati arza mecburum. Ahmed Vefik Paşa gibi mahdûd ül-akl bir adamı halkın başına taslî etmenizin neticesini vahîm görürüm," sözlerini sarf etmiştir. Bu ifadeler Abdülhamid'i o denli sarsmıştır ki ertesi günü Vefik Paşa sadarettten azledilmiştir.³⁷

Abdülhamid idaresi imparatorluk-taki kilit sorunları mümkün mertebe Babiâli bürokrasisi yerine Yıldız Sarayı'nda kurulan çeşitli uzman komisyonlar aracılığıyla halletmeyi tercih ediyordu. Bu bağlamda Namık Paşa'nın 1879'da tedavüldeki kâğıt paraların piyasadan kaldırılmasına yönelik İlgâ-yı Kavâim Komisyonu'na atandığını görüyoruz.³⁸ Daha sonra bayındırlık işleriyle ilgilenen Umûr-ı

Nâfia Komisyonu'nun başkanlığını yapmış, komisyon 1888 yılında lağvedilinceye değin görevde bulunmuştur. Bu komisyon başkanlığı Namık Paşa'nın son resmi vazifesiydi. 1888 yılında görevden ayrıldığında 84 yaşındaydı.³⁹ Ömrünün son yıllarında Namık Paşa için "Şeyh'ül-Vüzerâ", yani vezirlerin en yaşlısı, en kıdemlisi sıfatı verilmişti. Buna sebep, kendisinin II. Mahmud, Abdülmecid, Abdülaziz, V. Murad ve II. Abdülhamid dönemlerinde devlete hizmet vermiş olması, yani hizmet süresinin neredeyse tüm 19. yüzyılı kapsamasıdır. Namık Paşa 1892'de vefat etmiş ve Karacaahmet Mezarlığı'na defnedilmiştir.

DEĞERLENDİRME

Namık Paşa'ya ilişkin aktardığımız bu genel bilgiler ışığında şu noktalar dikkatimizi çekmekte. Öncelikle, Namık Paşa doğum tarihi itibarıyla henüz Nizam-ı Cedid çağına aittir. Aşağı yukarı Mustafa Reşid Paşa ile aynı kuşağa mensuptur. Yetişmesi ve eğitim formasyonu açısından 1826 Vaka-yı Hayriye öncesi devrinin ürünüdür. Kaleme intisap ettiği yıl 1818'dir, yani henüz Nizam-ı Cedid aleyhtarı tutucu reaksiyonun ege-men olduğu ve Hâlet Efendi'nin II. Mahmud üzerindeki etkisinin sürdüğü bir siyasi ortamdır. Bu hususları dikkate almak gereklidir, zira Namık Paşa'nın neden Kırım Savaşı ile birlikte yükselen yeni devlet adamları kuşağıyla (Âli Paşa, Fuad Paşa, Midhat Paşa) pek de imtizac etmediğini ancak böyle anlayabiliriz.

Namık Paşa yeniçeriliğin ilgası sonrasında II. Mahmud'un giriştiği reformcu atılımlara katılmış ve özellikle yeni bir ordunun kurulmasında büyük roller oynamıştır. 1830'lu yıllarda Osmanlı diplomasisinde, Mustafa Reşid Paşa ile birlikte belirleyici bir konumda bulunmuştur. 1843 sonrasında Suriye mıntıkasında Tanzimat'ın kök salabilmesi için büyük çabalar sarf etmiştir. Öte yandan, Namık Paşa esas olarak Mustafa Reşid Paşa, Sadık Rifat Paşa, Şekib Efendi, Damad Fethi Paşa gibi 1856 öncesi erken Tanzimat devri reform-

cuları kuşağına mensuptur. 1856 sonrasında başkent siyasetinde yer almasının ancak ya Mahmud Nedim Paşa gibi bir anti-reformcu bir sadrazam veya Abdülaziz ya da Abdülhamid gibi Babiâli bürokrasisinden haz etmeyen padişahlar devrinde ve o da ancak kısmi olarak mümkün olduğunu görmekteyiz.

Namık Paşa ile ilgili dikkati çeken bir diğer husus, Babiâli Tercüme Odası'nda eğitim almış olmasıdır. Söz konusu kurum genelde reformcu, Batıcı ve hatta bazen radikal görüşlü bürokratları ve aydınları yetiştiren bir kurum olarak bilinmektedir. Örneğin Âli Paşa, Fuad Paşa, ilk Türk gazetecisi İbrahim Şinasi Bey, Namık Kemal gibi kişiler Tercüme Odası'nda özellikle Fransızca gazeteler okuyup analiz ederek Batı siyasi kültürü ile aşinalık kesp etmişlerdir. Namık Paşa'ya baktığımızda ise kendisinin genelde muhafazakâr diyeceğimiz bir çizgide olduğu görülüyor.

Tercüme Odası "mezunlarında" görülen diğer bir özellik, birçoğunun siyasette ön plana çıkmalarıdır. Halbuki Namık Paşa'da böyle bir şey görülüyor. Bir olasılıkla, Namık Paşa'da siyasette söz sahibi olmak konusunda bir ihtiras ya da iktidar hırsı yoktu. Çok ilginçtir ki Cevdet Paşa gibi aslında Namık Paşa'ya benzer şekilde reformculukla muhafazakârlığı kişiliğinde bir arada barındıran bir şahsiyet dahi Namık Paşa'ya yakın durmamıştır. Cevdet Paşa'nın, *Tezâkir* gibi Tanzimat çağını son derece ayrıntılı ve canlı betimleyen eserinde Namık Paşa'ya dikkati çekecek derecede az yer verilmektedir. *Târih-i Cevdet*'te ise Namık Paşa'nın "iffet ve istikameti" belirtilmekle birlikte eli sıkılığı ve zenginliğine değinilmekte, "eshâb-ı vukuf ve malûmâtan" olduğu teslim edilirken görüşlerinde inatçı, müstebit ve kimsenin fikrine uymadığı vurgulanmaktadır.⁴⁰ Burada Cevdet Paşa'nın Namık Paşa'ya bariz bir soğukluk hissettiği anlaşılıyor. Cevdet Paşa siyaseten hırslı bir kişilikti; Namık Paşa ise, öyle görünüyor ki, merkezdeki siyasal mücadelelerden uzak durmaya gayret göstermiştir. Namık Paşa'nın bu tutumunu pekiştiren

diğer bir etken, 1830'lu yılların sonlarında İngiliz siyasetine karşı çıkması dolayısıyla İngiltere'nin Namık Paşa'yı kilit siyasi pozisyonlarda görmek istememiş olması olasıdır.

Namık Paşa gibi esasında çok iyi yetişmiş, Fransızca ve İngilizceyi iyi düzeyde bilen, Avrupa diplomasi dünyasına (İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya) avucunun içi gibi vakıf olan bir devlet adamının tam da yetişmiş insan kıtlığı çekildiği, kaht-ı ricâl'in had safhada olduğu bir çağda genelde imparatorluğun en ücra, en zorlu, en "belalı" bölgelerinde (Irak, Basra, Hicaz, Habeş vs.) görev yapmaktan çekinmemesi ve yıllarca tüm enerjisini buralardaki ıslahatlara sarf etmesi, karşımızda hayli sıra dışı bir karakter olduğunun bir delilidir.

Namık Paşa'nın yukarıda sunduğumuz yaşamöyküsünde göze çarpan başka bir husus, Osmanlı Devleti'nin bekası açısından doğruluğuna aklen ve vicdanen emin olduğu bir konuda hükümete, devlete veya hatta padişaha muhalefet etmekten çekinmemiş olması, diğer bir deyişle, medeni cesaretle sahip olmasıdır. Mevkiini korumak uğruna nabza göre şerbet

vermeyen dürüst kişiliği dolayısıyla hiçbir yüksek makamda uzun süre kalamamış, kısa sürede sadrazam veya padişahla çatışmış, neticede azledilmiştir. Bu konuyla bağlantılı olarak Namık Paşa, zamanının devlet adamlarının aksine olarak ne İngiltere, ne Fransa, ne de Rusya'ya yakın durmuş olup yabancı diplomatların siyasi nüfuzundan kendini uzak tutmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı sonrasında Avrupa ahenginin bir parçası haline geldiği ve Osmanlılık siyaseti çerçevesinde Batıcı bir yaklaşımın giderek kuvvet kazandığı bir devrede Namık Paşa kendisini muhafazakâr bir siyasi pozisyonda bulmuş ve çağdaşları da kendisini öyle algılamış olmalıydılar. 1837 sonrasında Şabaniye tarikatına bağlanması ve dindar bir kimliğe bürünmesi bu algıyı daha da güçlendirmiştir. Bundan ötürü Tanzimatçılara özünde zıt olan Abdülaziz tahta yeni çıktığında birinci iş olarak Namık Paşa'yı Seraskerlik'e atamış, daha sonraları Mahmud Nedim Paşa sadrazam olduğunda onu Şura-yı Devlet başkanlığına getirmiştir. Yeni Osmanlıların gayrimüslim nüfusu da içerecek bir

meşrutiyet düzeni tasarımı Namık Paşa'nın bakış açısıyla şeriate ters olması nedeniyle şiddetli muhalefetine neden olmuştur. Diyebiliriz ki katılımcı, eşitlikçiliğe ve laikleşmeye meyyal bir Osmanlılık siyaseti, III. Selim ve II. Mahmud devirlerinde yetişmiş olan Namık Paşa'ya yabancı gelmekte ve devletin İslami kimliği açısından tehlikeli görünmekteydi. Böyle olduğu içindir ki Müslümanların "millet-i hâkime" sıfatıyla siyaseten egemen olduğu ve yetkileri geniş bir padişah tarafından yönetilen imparatorluk anlayışına sonuna dek bağlı kalmıştır. Ömrünün son yıllarında Abdülhamid ile yakın bir mesai ilişkisinde bulunmuş olması da bu bağlam göz önünde tutulursa daha iyi anlaşılabilir.

Sonuç olarak, karşımızda oldukça karmaşık ve karmaşık olduğu kadar da ilginç bir devlet adamı vardır. Gerek Osmanlı diplomasi tarihini, gerekse taşra tarihini ve 1870 sonrası İstanbul siyasetini inceleyeceklerin araştırmalarını muhakkak Namık Paşa üzerinde yoğunlaştırmaları gerekiyor.

SELÇUK AKŞİN SOMEL
SABANCI ÜNİVERSİTESİ

DİPNOTLAR

- 1 Şinasi Altındağ: "Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı esnasında Namık Paşa'nın yardım talep etmek üzere 1832 senesinde memuriyeti mahsusa ile Londra'ya gönderilmesi", *Belleten* 6 (23-24) 1942, 229-251; aynı yazar, "Mehmet Ali isyanında yardım talebinde bulunmak üzere 1832 tarihinde Namık Paşa'nın hususi elçi olarak Londra'ya gönderilmesi", *Tarih Vesikaları* 2 (12) 1943, 441-451; aynı yerde, 3 (14) 1944, 127-136; aynı yerde, 3 (15) 1949, 200-205; Enver Ziya Karal: "Mehmed Namık Paşa'nın hal tercümesi", *Tarih Vesikaları* 2 (9) 1942, 220-227; Şehabeddin Akalın: "Mehmed Namık Paşa", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi* 4 (7) 1952, 127-146.
- 2 Ahmet Nuri Sinaplı: *Devlete, Millete Beş Padişah Devrinde Kıymetli Hizmetlerde Bulunan Şeyh'ül Vüzerâ. Serasker Mehmed Namık Paşa* (İstanbul: Yenilik Basımevi, 1987), 324 s.
- 3 Cevdet: *Tarih-i Cevdet. Tertib-i Cedid. Cild-i Sâni Aşer*. İkinci tab'i (Dersa'âdet: Matba'a-i Osmâniye, 1309), 191-194.
- 4 Ali Fuad Türkgeldi: *Mârûf Simâlar*. Halen Mehmet Kalpaklı ve Selçuk Akşin Somel tarafından yayına hazırlanmaktadır. Buradaki "Şeyh'ül-Vüzerâ Namık Paşa" maddesini transkripsiyon eden: Canay Şahin.
- 5 Moshe Ma'oz: *Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840-1861. The Impact of the Tanzimat on Politics and Society* (London: Oxford at the Clarendon Press, 1968).
- 6 Tobias Heinzelmann: *Heiliger Kampf oder Landesverteidigung? Die Diskussion um die Einführung der allgemeinen Militärrpflicht im Osmanischen Reich 1826-1856* (Frankfurt: Peter Lang, 2004).
- 7 Christoph Herzog: "Herrschaft und Modernisierung im Irak. Die Provinz Baghdad, 1817-1917", doçentlik tezi (Heidelberg: Heidelberg Üniversitesi, 2004); Eubekir Ceylan: "Ottoman centralization and modernization in the province of Baghdad, 1831-1872", doktora tezi (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2006).
- 8 Candan Badem: "The Ottomans and the Crimean War (1853-1856)", doktora tezi (İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2007).
- 9 Mehmed Süreyya: *Sicill-i Osmanî*. 4. Haz. Nuri Akbayan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 1227; Abdullah Saydam: "Namık Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXII (İstanbul: İSAM, 2006), 379-380.
- 10 Türkgeldi, *Mârûf Simâlar*, "Şeyh'ül-Vüzerâ Namık Paşa" maddesi.
- 11 Saydam, "Namık Paşa", 379.
- 12 Carter V. Findley: *Ottoman Civil Officialdom. A Social History* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1989), 133-134.
- 13 Sinaplı, *Namık Paşa*, 17.
- 14 Saydam, "Namık Paşa", 379.
- 15 Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 192.
- 16 Saydam, "Namık Paşa", 379.
- 17 Saydam, "Namık Paşa", 379.
- 18 Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 192; Saydam, "Namık Paşa", 379; Sinaplı, *Namık Paşa*, 69-85.
- 19 Sinaplı, *Namık Paşa*, 91-92, 266.
- 20 Saydam, "Namık Paşa", 379.
- 21 Sinaplı, *Namık Paşa*, 93.
- 22 Sinaplı, *Namık Paşa*, 100.
- 23 Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 192.
- 24 Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 192, 193; Saydam, "Namık Paşa", 379.
- 25 Badem, "The Ottomans", 259-273.
- 26 Cevdet Paşa: *Tezâkir*. 13-20. Haz. Cavid Bayun. 2. Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986), 51; Leila Tarazi Fawaz: *An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860* (Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1994), 104.
- 27 Fawaz, *An Occasion*, 104; Türkgeldi, *Mârûf Simâlar*, "Şeyh'ül-Vüzerâ Namık Paşa" maddesi.
- 28 Türkgeldi, *Mârûf Simâlar*, "Şeyh'ül-Vüzerâ Namık Paşa" maddesi.
- 29 Sinaplı, *Namık Paşa*, 188-189, 201-202; Türkgeldi, *Mârûf Simâlar*, "Şeyh'ül-Vüzerâ Namık Paşa" maddesi.
- 30 Sinan Kunalalp: *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricâli (1839-1922)* (İstanbul: İsis, 1999), 98.
- 31 Sinaplı, *Namık Paşa*, 266; Türkgeldi, *Mârûf Simâlar*, "Şeyh'ül-Vüzerâ Namık Paşa" maddesi.
- 32 Kunalalp, *Son Dönem*, 1, 98; Sinaplı, *Namık Paşa*, 9, 265; Türkgeldi, *Mârûf Simâlar*, "Şeyh'ül-Vüzerâ Namık Paşa" maddesi.
- 33 Sinaplı, *Namık Paşa*, 250.
- 34 Saydam, "Namık Paşa", 379-380.
- 35 Saydam, "Namık Paşa", 380.
- 36 Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 193; Sinaplı, *Namık Paşa*, 258, 263.
- 37 Sinaplı, *Namık Paşa*, 254-258; Türkgeldi, *Mârûf Simâlar*, "Şeyh'ül-Vüzerâ Namık Paşa" maddesi.
- 38 Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 193.
- 39 Saydam, "Namık Paşa", 380; Sinaplı, *Namık Paşa*, 273.
- 40 Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 193-194.